

**КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ТУРИЗМУ,
ЕКОНОМІКИ І ПРАВА**

**НАУКОВІ ЗАПИСКИ КУТЕП
ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ**

ВИПУСК 18

(Серія: філософські науки)

КИЇВ – 2014

ББК 72 я5

**Збірник наукових праць засновано 2001 року
Фахове видання з філософських наук затверджено постановою
Президії ВАК України від 1 липня 2010 р. № 1–05/5**

Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. Серія: філософські науки. / Гол. ред. В.С. Пазенок. – К.: КУТЕП, 2014. – Випуск 18. – 393 с.

Друкується за постановою Вченої ради Київського університету туризму, економіки і права (протокол № 2 від 10 грудня 2014 р.).

Київський університет туризму, економіки і права «КУТЕП» – член Ділової Ради Всесвітньої туристської організації спеціалізованої установи ООН (UNWTO) – представляє вісімнадцятий випуск наукових записок.

Збірник містить наукові статті, які відповідають переліку спеціальностей з філософських наук (наказ ВАК України від 23.06.2005 р. №377):

09.00.01 – онтологія, гносеологія, феноменологія

09.00.02 – діалектика і методологія пізнання

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури

26.00.01 – теорія та історія культури

09.00.05 – історія філософії

09.00.06 – логіка

09.00.07 – етика

09.00.08 – естетика

09.00.09 – філософія науки

09.00.10 – філософія освіти

09.00.11 – релігієзнавство

12.00.12 – філософія права

Рекомендовано для студентів, магістрів, аспірантів, викладачів, фахівців та всіх, хто цікавиться філософією та філософськими проблемами в сфері туризму.

© КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ТУРИЗМУ, ЕКОНОМІКИ І ПРАВА

2014

УДК [130.2:572]:316.613.434

Слюсар В. М.

*Кандидат філософських наук, доцент, докторант
Житомирського державного університету імені
Івана Франка*

ПОНЯТТЯ «АГРЕСІЯ» У ПРЕДМЕТНОМУ ПОЛІ СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ НАСИЛЛЯ

Слюсар В. М. Поняття «агресія» у предметному полі соціальної філософії в контексті дослідження проблем насилля. У статті аналізуються різні підходи до визначення поняття «агресія», акцентується увага на його інтерпретації у соціальній філософії. Визначено форми агресії, які мають соціальний характер, здійснено порівняльний аналіз агресії та насилля як соціальних феноменів. Показано, що усвідомлення дій для підкорення об'єкта наближає агресію: змістовно і функціонально до насилля.

Ключові слова: насилля, агресія, соціальні трансформації.

Слюсар В. Н. Понятие «агрессия» в предметном поле социальной философии в контексте исследования проблем насилля. В статье анализируются различные подходы к определению понятия «агрессия», акцентируется внимание на его интерпретации в социальной философии. Определены формы агрессии, которые имеют социальный характер, осуществлен сравнительный анализ агрессии и насилия как социальных феноменов. Показано, что осознание действий для покорения объекта приближает агрессию содержательно и функционально к насилию.

Ключевые слова: агрессия, социальные трансформации.

Slyusar V. The concept of «aggression» in the object field of social philosophy in the context of the researching problems of violence. The article analyzes the various approaches to the definition of «aggression», focuses on its interpretation in the social philosophy. The forms of aggression that have social nature have been defined and the comparative analysis of aggression and violence as social phenomena has been done. It is shown that the realization of action for the conquest of the object brings aggression substantively and functionally to violence.

Key words: aggression, social transformations.

Феномену насилля як онтологічної та етичної засади соціального буття присвячено чимало досліджень філософів, соціологів, психологів, педагогів. Апогеєм домінування насилля у суспільстві стала перша половина XX століття, особливо у період від Першої світової війни до другої. Усвідомленням людством після цього руйнівної дії насилля призвело до засудження екстремістських політичних течій, створення міжнародних організацій міждержавних утворень для запобігання масовому знищенню людей та ескалації насилля. Утім, політичні методи упередження насилля виявилися недостатньо ефективними, оскільки час від часу в різних країнах виникають спалахи насилля від найменших зіткнень урядових військ із протестуючими до тотального знищення на державному рівні представників певних соціальних спільнот за класовою, расовою, етнічною чи релігійною ознаками (напр., режим «червоних кхмерів», геноцид у Руанді, Югославська війна). У цей час спостерігається тенденція до суттєвого збільшення жертв воєн (як найбільш гострої форми вияву насилля) серед мирного населення у порівнянні з військовими. Останні десятиліття у суспільній свідомості західних суспільств спостерігається тенденція утвердження думки про поділ історії на насильницьку (до кінця XX століття) та ненасильницьку (від кінця XX століття дотепер). Якісно новий етап історії пов'язується з утвердженням демократичних устоїв на противагу політики насилля. Військові агресії та збройні агресії стали менш дієвим інструментом для розв'язання політичних конфліктів, поступаючись економічним, соціальним, дипломатичним та культурним інструментам. Утім низка подій, зокрема терористичний акт 11 вересня 2001 року у Нью-Йорку та військові кампанії США у відповідь, анексія Росією Криму та збройне протистояння на Донбасі вказують на повернення у міжнародну політику відкритих агресивний форм насилля.

Метою статті є визначити особливості інтерпретації поняття «агресія» у предметному полі соціальної філософії та співвідношення з поняттям «насилля».

Насилля як соціальний феномен було об'єктом філософських розвідок ще за часів античності, але історико-політичні процеси в XIX і, як зазначалося, значною мірою в XX столітті,

актуалізували необхідність його комплексного дослідження з метою пошуку методів запобігання та протидії. Осмислення проблеми насилля як соціального та духовного феномену було відображене у дослідженнях багатьох філософів, особливо у XX столітті, зокрема Вальтера Беньяміна, Володимира Денисова, Славоя Жижека, Рене Жирара, Мішеля Фуко, тощо. Водночас до предметного поля соціальної філософії та філософської антропології увійшли поняття, які пояснюють причини та наслідки дії насилля. Одним з таких понять є «агресія», яке містилося, як правило, у предметному полі соціальної психології. Перші системні дослідження агресії здійснено Арнольдом Басе, Леонардом Берковіцем, Джоном Доллардом, Конрадом Лоренцем, Ніколасом Тінбергеном всередині і другій половині XX століття. Нині у філософському дискурсі на основі наукових розвідок соціальної психології, соціології, конфліктології та політології відбувається осмислення насилля й агресії і різних їх виявів, а також визначення специфіки їх трансформації у контексті сучасних соціальних процесів. Відтак, у соціальній філософії актуалізується проблема визначення понять «агресія» та «насилля» та їх подальший аналіз як соціальних феноменів.

Значну роль у наукових розвідках проблем насилля та агресії відіграли етологічні дослідження К. Лоренца, зокрема праці «Агресія (так зване «зло»)), «Вісім смертних гріхів цивілізованого людства». Насилля можна розглядати як «суспільне відношення, в ході якого одні індивіди (групи людей) за допомогою зовнішнього примусу, який ставить під загрозу життя, підкорюють собі інших, їх здібності, виробничі сили, власність» [1, с. 14]. Насиллям визначають будь-яке приниження, що веде до обмеження фізичного та духовного потенціалу індивідів, заважає оволодіти реально заданою повнотою можливостей особистісного розвитку, панування волі однієї людини над волею іншої [2, с. 257]. Суб'єктом насилля може виступати агресивна особа. Насилля, таким чином, стає формою агресивної поведінки чи способом спрямування агресії.

У філософських та психологічних науках відсутні як єдиний підхід до визначення понять «агресія» та «насилля», так і до визначення їх причин. К. Валь визначає такі причини ускладнення дефініції цих понять: по-перше, широкий спектр

феноменів, які з різних сфер (науки, політики, права, мас-медіа) об'єднуються в побуті під цим визначенням, що й виявляє неоднорідність їх форм; по-друге, багатоманітні наукові перспективи щодо різних сфер пояснення і висвітлення, тобто кожна галузь (соціологія, етнологія, політологія, криміналістика, біологія, психологія та ін.) розглядає лише певні специфічні їм форми агресії; по-третє, наукові підходи мусять пронизувати складні верстви соціальних конструкцій [3, с. 6]. Відтак, єдиною науковою сферою, в якій долаються вказані труднощі і яка об'єднує і узагальнює вузькоспеціалізовані підходи, є філософія. Але у більшості філософських дослідженнях акцентовано на питаннях агресивної поведінки і політичного насилля. Актуальним залишається соціальний зріз виявлення агресії як феномену і як механізму соціальних перетворень. Агресію можна визначити як форму (модель) поведінки певної особи, яка характеризується спрямуванням сили та нанесенням шкоди як іншим, так і суспільству загалом. Психолог С. Головін зазначає, що агресією може бути як поведінка (індивідуальна чи колективна), так і дія, спрямована на спричинення фізичної чи психічної шкоди або навіть на знищення іншої особи чи групи осіб [4, с. 9]. Агресією є як пряма дія, так і загроза застосування сили. Агресія являє собою внутрішньовидову активність особи, її прагнення підкорити інших осіб чи оволодіти певними матеріальними цінностями. Р. Берон та Д. Річардсон прагнучи дати робоче визначення поняття «агресія», погоджуються, що воно відображає будь-яку форму поведінки, спрямовану на образу чи причинення шкоди іншій живій істоті, але при цьому наголошують на небажанні останньої подібного звернення [5, с. 26]. Саме ця ознака агресії вказує на неможливість її здійснення без насилля. Суспільство, з одного боку, визнаючи агресію як одну з біологічно заданих моделей поведінки, має систему стримувань, запобігань і протидії їй, закріплену в моралі, юридичних нормах. З іншого, агресія може бути єдиною адекватною моделлю як для подолання перешкод на життєвому шляху особи, так і для соціальних змін та, навіть, трансформацій загалом. Відбувається соціалізація агресії. Прикладом може бути діяльність правоохоронця, яка передбачає у певних ситуаціях агресивну модель для зупинення вчинення злочинної діяльності

осіб. Але ця діяльність строго регламентована відповідними нормами. Щодо соціальних змін і трансформацій, то необхідність швидкого упровадження нових норм і правил передбачає агресію до тих соціальних груп та спільнот, які відкрито чи латентно їм протидіють. В умовах здійснення революції соціалізована агресія у різних формах застосовується проти контрреволюціонерів, аж до фізичного знищення. Реформаційний шлях передбачає альтернативу: швидкі зміни із застосуванням агресії до незгодних або поступові через їх переконання, шляхом домовленостей та пошуку компромісу. Прикладом застосування агресії є перехід низкою постсоціалістичних країн від планової до ринкової економіки, що передбачало і структурні перетворення в інших сферах суспільства – соціальній, політичній, культурній, методом «шокової терапії».

Агресивна поведінка притаманна як особі, так і є моделлю соціальної дії групи осіб. Таким чином, агресія здійснюється на основі усвідомленого чи неусвідомленого мотиву і завжди спрямована на конкретний об'єкт, тобто варто акцентувати увагу на навмисному характері агресивної дії та на відкритості форм її вираження (безпосереднє завдання шкоди чи залякування). І хоча для соціальних наук є проблемним встановлення факту навмисності певної дії для класифікації її як агресивної, оскільки це сфера індивідуального, утім однією із стратегій агресії, особливо у соціальній сфері, є публічна демонстрація намірів. Така стратегія пояснюється необхідністю показати наявність у суб'єкта агресії достатніх ресурсів для її здійснення та готовність застосування (серйозність намірів). Це примушує об'єкта, на якого спрямовується агресія, поступитися власними інтересами на користь агресора. У разі відсутності демонстрації дослідник може встановити навмисність агресивних дій шляхом комплексного аналізу соціального контексту, тобто і обставини, в яких вони розгортаються, і мотиви, які їх викликали. Спроби дати чітку визнану усіма дефініцію «агресії» здійснені в юридичних науках, в яких здійснення агресивної поведінки залежно від нанесеної шкоди несе правову відповідальність. Це стосується як осіб, так і соціальних організацій. У 1974 році Генеральною Асамблеєю ООН у резолюції 3314 (XXIX) навіть здійснено спробу дати визначення агресії держави, яка несе, відповідно,

міжнародну відповідальність. Але за цією резолюцією зміст поняття «агресія» зводиться до «застосування збройної сили проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності інших держав» [6]. Утім, це визначення мало більш політичний характер, ніж науковий, ставши значною мірою компромісом між позиціями різних держав. Обсяг поняття «агресія» обмежується сімома пунктами статті 3 Резолюції, в якій перераховано, які конкретні дії відносяться до агресивних (зокрема, вторгнення збройних сил та окупація, бомбардування, морська блокада, засилання озброєних банд формувань, надання своїх територій іншим державам, які здійснюють агресію). Таке тлумачення не відносить до агресії загрозу застосування сили, яка сама, у свою чергу, обмежена лише збройною, залишаючи поза увагою інформаційну, культурну, торгово-економічну, енергетичну та інші види агресії. Хоча й стаття 4 Резолюції передбачає можливість подальшого доповнення переліку дій, які носять агресивний характер, держав як соціальних організацій.

Стратегія досліджень сутності агресії та насилля у соціальних науках полягає у розробці соціокультурних концепцій насилля на основі визначеного актора (держави, соціальних рухів, ЗМІ тощо). Таким чином, залежно від конкретної ситуації та соціально-історичних умов можна визначити характер їх насильницького впливу як агресивний чи неагресивний. Агресія з їх боку також може бути домінантним способом розв'язання соціальних конфліктів та способом соціальних трансформацій. Разом з цим у соціальних науках здійснюється аналіз причин насилля, яке реалізується в т. ч. і через агресивну поведінку. У цьому аспекті досліджуються соціальні причини насилля на індивідуальному рівні, тобто яким чином обставини життя, особистісні риси, світоглядні установки викликають агресію в індивідів, та на соціетальному – відповідні джерела агресії виявляються у системі соціальних зв'язків, відношень, у особливостях соціальної структури.

У соціально-філософських розвідках не залишається поза увагою психологічний аспект вияву агресії. Нині у психології існує значна кількість теорій агресій, побудованих на основі визначення причин виникнення агресивної поведінки. До таких

теорій можна віднести психосоціальні пояснення агресії, в яких вирішальна роль належить навколишньому середовищу, напр., рівню достатку, сім'ї, навчально-виховних інституцій. Також група теорій надають пріоритет індивідуальним чинникам. Так, представники психоаналізу розглядають агресію передусім у контексті її взаємозв'язку з ідентичністю та самооцінкою. До індивідуальних чинників належать і біологічно задані передумови до агресії, зокрема інстинкти, гени, нейропсихологічні умови. Ці умови займають і в навчально теоретичних моделях, в яких увага акцентується на умовах навколишнього середовища. Агресивна поведінка в цих моделях є ідентичною до будь-якої іншої поведінки взагалі, якої індивід навчається. Сам процес навчання здійснюється через моделі: модель принципу посилення (здійснення агресії спричиняє «ввімкнення» механізму її посилення, зокрема у вигляді позитивних чи негативних реакцій, виявлення терпимості), модель соціально-когнітивної навчальної теорії (шляхом спостереження за агресивною поведінкою інших індивідів), фрустраційно-агресивну модель (агресія спричинена подіями, які викликаються фрустрацією і реалізується через механізм «якщо – то», тобто чим більша сила події-розчарування і менш очікуване покарання, тим більша ймовірність появи агресивної поведінки). Осмислення природи агресії отримало продовження у когнітивно-розвивальному психологічному, розвивально-психопатологічному підходах, різних етологічних моделях [7, с. 52-69]. Особливо відзначимо дискусію, яка триває у філософських та психологічних розвідках, щодо визначення агресії як інстинкту. У теоріях, заснованих на етологічному поясненні агресії, зокрема К. Лоренца, Р. Ардрі, стверджується, що агресія людини подібна до агресії тварин і є засобом виживання, захисту і самоутвердження, тобто інстинктом, виробленим і закріпленим людиною в процесі еволюції. Власне етологія як галузь зоології досліджує генетично зумовлені інстинкти тварин і людей [8, с. 284 – 285]. Агресія постає певною іманентною енергією особи, спрямована на підтримання усталеності форм і змісту її існування в навколишньому середовищі. Хоча А. Маслоу вказував лише на подібність агресії до насилля. Аргументами, які заперечують позицію етологічного

пояснення агресивності, є відсутність «генів агресивності» та відмінність агресивності людини й тварини. В. Красіков основним чинником, який відрізняє людську і тваринну агресію, визначає здатність створювати психічні структури, які беруть участь в оцінці «себе як іншого» та «іншого як себе». На основі цих структур відбувається етизація поведінки людини. Відтак, лейтмотивом агресії у тварин є «причинення шкоди іншим істотам», а у людей – етичні мотиви, такі як «злонавмисне причинення», «обмеження свободи інших» [9, с. 45]. Саме високий рівень розвитку когнітивних здібностей актуалізує пошук людиною соціальних форм пригнічення агресії або її сублімації.

Утім, акцентування на біологічній складові вияву агресії дозволяє аналізувати це явище передусім в антропологічному розрізі, залишаючи поза увагою соціальні аспекти. До останніх можна віднести як детермінативну роль суспільства у формуванні агресії як поведінки індивіда, так і колективний вияв агресії (напр., агресію натовпу). На індивідуальному рівні агресивна поведінка зумовлена мотиваційною сферою та системи цінностей особи, формування яких відбувається у процесах соціалізації, саморозвитку та самореалізації через включення людини до системи соціокультурних норм, правил, цінностей. Розгляд особливостей взаємовідношення «людина – світ» у контексті вияву сутності соціального життя як цілісності в усіх його проявах, у т. ч. агресивній поведінці індивіда чи груп як способу діяльності, збереження та розширення життєвого простору, є предметом соціальної філософії.

Б. Краге та В. Грєве виокремлюють індивідуальні та соціальні передумови агресивної поведінки особи, відносячи до перших онтогенетичні умови, соціальний досвід, актуальні генетичні фактори впливу, а до других – мікро- та макросоціальні умови [10, с. 124-130]. Стосовно індивідуальних передумов, то німецькі дослідники визначають комплекс проблем, які аналізуються у соціалізаційно- та когнітивнотеоретичних, психолого-біологічних студіях, які акцентують увагу на онтогенетичних умовах, зокрема особливості агресивної поведінки залежно від віку людини, різні прояви агресії залежно від соціалізаційного досвіду (батьківської опіки, впливу мас-

медіа і т. д.), в когнітивнопсихологічних дослідженнях висхідною позицією визначається пояснення індивідуальних відмінностей у готовності до агресії відмінностями у звичній когнітивній обробці суттєвих агресивних стимулів, а відтак, предметом наукових розвідок стають «агресивні сценарії» як вивчені систематично організовані запаси знань індивіда про агресивну поведінку, характер її реалізації та результати залежно до ситуації. Також предметом дослідження можуть бути збудники агресії, напр. розчарування, біль, соціальний стрес, алкоголь. Але більш цікавим для нас є друга група передумов – соціальні.

До мікросоціальних умов відносяться будь-які впливи, які діють на індивіда у кожній конкретній ситуації, в т. ч. як з боку соціальних груп, в діяльність та функціонування яких він включений (сюди можна також віднести трудовий та навчальний колективи), так і «деіндивідуалізовано», тобто у масі, де готовність до агресії комунікується через відповідні символи. Особливо виокремимо актуальні для соціальнофілософських досліджень макросоціальні передумови. Саме суспільні цінності, норми і інститути створюють основу, яка може сприяти агресивній поведінці окремих осіб і груп [10, с. 128]. Прикладом цього можна визначити чоловічі та жіночі моделі соціальної поведінки, в яких є стереотипним використання агресії в першій та неприпустимість як несумісної з жіночним образом у другій. Неконтрольоване зображення агресії і насилля у масовій культурі, в електронних іграх впливають на поведінку індивіда, на морально-нормативні переконання. Разом з тим існують макросоціальні процеси, які спричиняють соціальні конфлікти, розв'язання яких можливе лише через використання агресивних стратегій, через утвердження соціального насилля, продукованого певною соціальною групою.

Насилля вирізняється від агресії усвідомленістю. Як зазначає О. Ситих, «межі поняття насильства задаються цільовою ознакою, а межі поняття агресії більш розмиті, бо включають безліч спонтанних і цільових актів негативного характеру, усвідомлених і неусвідомлених, явних і прихованих» [11, с. 97]. Неможливо взагалі заперечувати усвідомлення індивідом власних агресивних дій. На відміну від агресії, яка, очевидно, як наслідок виразу «войовничих» інстинктів або форма реалізації страхів

індивідів, може бути складовою соціальних практик насилля, останні, все ж таки є актом свідомої волі, а відтак їх здійснення потребує сприйняття об'єктами, на які вони спрямовуються, як загальноприйнятних і навіть раціонально обґрунтованих та легітимних. Агресивна дія є усвідомлюваною насамперед у визнанні об'єкта, на якого здійснюється вплив, як певної цінності, саме існування якої є перешкодою для суб'єкта. Власне, насилля, на думку А. Налчаджяна, є різновидом агресії, який вирізняється від інших насамперед соціальним характером, відтак, воно спрямоване на інших індивідів та їх групи аж до етносів, націй, суспільств [12, с. 157]. Тобто агресія, спрямована на тварин, чи яка не має свідомого характеру, не є насиллям.

Це твердження варто проілюструвати, ґрунтуючись на аналізі форм агресії, визначивши, чи є усвідомлюваність основною рисою соціальних форм агресії. Р. Берон і Д. Річардсон пропонують такі дихотомічні пари агресії: фізична – вербальна, активна – пасивна, пряма – непряма, ворожа – інструментальна [5, с. 31]. Цікавою є остання пара, в якій ворожа агресія передбачає основною метою причинення страждань об'єкту, а інструментальна – реалізацію бажань суб'єкта. Для інструментальної агресії зазначені дії є засобом досягнення мети, а не самоціллю, що дозволяє говорити про якісну відмінність від інших форм передусім в її усвідомленості. Іншою формою у парі інструментальної (свідомої) агресії визначають Д. Бьорклунд та П. Хевлі – реактивну [13, с. 160]. На відміну від ворожої вона являє собою імпульсивну відповідь на певні зовнішні виклики, подразники, провокації. Відтак, комплекс продуманих дій, які виконуються при інструментальній агресії, є засобом підкорення суб'єкта, що, у свою чергу, виступає атрибутом насилля. Усі зазначені форми виявляють індивідуальний рівень агресії. Найбільш очевидним зв'язок між агресією і насиллям є на соціальному рівні. Протиставляючись формі фізичної агресії, соціальна (також її визначають як реляційна чи непряма) реалізується передусім через соціальні маніпуляції і використовується за умов, коли дія фізичної потребує великих затрат (як фізичних, так і морально-вольових сил).

Отже, за наявності багатьох підходів до визначення понять «насилля» і «агресія» можна концептуально виділити спільну для

першого (як соціального феномену та характеру соціальних відносин) і другого (як моделі поведінки) характеристику, яка полягає у заподіянні чи загрозі заподіяння суб'єктом фізичної чи психічної шкоди об'єкту, на який спрямована дія. Агресія є одним із способів здійснення насилля, але не усі форми агресії є насиллям, а лише інструментальні. Для них властиве використання усвідомлюваних дій, які причиняють шкоду об'єкту, як засобу досягнення мети, що передбачає його підкорення, яке є атрибутом насилля. Незважаючи на деструктивний характер агресії, дія якої детермінована системою стримувань, запобігань і протидії їй, закріплених в моралі, юридичних нормах, агресія може бути єдиною адекватною моделлю як для подолання перешкод на життєвому шляху особи, так і для соціальних змін та, навіть, трансформацій загалом.

1. Степанянц М. Т. Насилие // Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; Научно-ред. совет: предс. В. С. Степин, заместители предс. А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов. – М.: Мысль, 2010 – . – Т. III. – 2010. – С. 14 – 16.
2. Соціальна філософія. Короткий Енциклопедичний Словник / За ред. і уклад. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. – Харків: ВМП «Рубікон», 1997. – С. 257.
3. Wahl K. Aggression und Gewalt ein biologischer, psychologischer und sozialwissenschaftlicher Überblick / Klaus Wahl. – Heidelberg: Spektrum Akademischer Verlag, 2009. – 201 S.
4. Словарь практического психолога / Сост. С. Ю. Головин. – Минск: Харвест, 1997. – 800 с.
5. Бэрн Р. Агрессия / Роберт Бэрн, Дебора Ричардсон. – СПб: Питер, 2001. – 352 с.
6. Definition of aggression // Resolution 3314 (XXIX) «Definition of aggression» [A/RES/3314(XXIX)] of 14 December 1974 United Nations General Assembly. – New York, 1974.
7. Malti T. Das Gefühlsverständnis aggressiver Kinder: Dissertationsschrift zur Erlangung des akademischen Grades Doktorin der Philosophie am Fachbereich Erziehungswissenschaft und Psychologie / Tina Malti. – Berlin, 2003. – 320 S.
8. Коломієць О. Г. Агресивність особистості: етологічний і екзистенційний контексти / Коломієць О. Г. // Гілея. – 2012. – № 58 (3). – С. 284 – 289.

9. Красиков В. И. Насилие в эволюции, истории и современном обществе. Очерки. – М.: Водолей, 2010. – 200 с.
10. Krahé B. Aggression und Gewalt: Aktueller Erkenntnistand und Perspektiven künftiger Forschung / Barbara Krahé und Werner Greve // Zeitschrift für Sozialpsychologie. – 2002. – № 33 (3). – S. 123–142.
11. Сытых Е. Л. Агрессия и насилие: грани сопряжения понятий / Е. Л. Сытых // На рубеже тысячелетий. Материалы научных исследований преподавателей, аспирантов и студентов ЧГАКИ и др. вузов. Вып. 2 / ЧГАКИ. – Челябинск, 2001. – С. 91 – 97.
12. Налчаджян А. Агрессивность человека / А. Налчаджян. – СПб.: Питер, 2007. – 736 с.
13. Bjorklund D. Aggression grows up: looking through an evolutionary developmental lens to understand the causes and consequences of human aggression / David F. Bjorklund and Patricia H. Hawley // The Evolution of Violence / Todd K. Shackelford, Randal D. Hansen editors [Foreword by Steven Pinker]. – New York : Springer, 2014. – P. 159 –186.